

Tarhan Nizek

Category: Kitapcy, Sözler, Taryhy şahslar, Türkmen dili
написано kitapcy | 23 января, 2025

Tarhan Nizek TÜRKÜSTANYŇ TARHAN OGLY: TARHAN NIZEK

Türkmen halkynyň müň ýyllyklara uzaýan taryhy geçmişiniň her döwründe hakydalarda asmandaky ýyldyzlar ýaly şugla saçan beýikden-beýik milli şahsyétlerimiz bolup geçipdir.

Olaryň biri hem VII asyrda ýaşan we basybalyjy araplara garşı mertlerçe söweşen Tarhan Nizekdir.

Tarhan Nizegiň ady belki-de, köpüñize tanyş däl bolmagam mümkün. Belki-de, musulman taryhcylary omeýatlar (Emewi halyflygy) diktaturasynyň arap serkerdesi, zalym basybalyjy Kuteýbe ibn Muslime garşı göreşendigi üçin onuň watansöýjiligine nädogry düşünip, beýik gahryman Tarhanyň yslama garşı gidenleriň hataryna goşandyrlar, belki-de şonuň üçin onuň ady erkinligi jyga edinen halkyň hakydasыndan özürilmäge çalşylandyr.

Taryh syýasata görä ýazylmaýar. Ýazylsa-da iru-giç syýasata görä ýazyylan galp taryhyň sepi açylýar.

Taryh duýguçyllyk esasynda-da ýazylyp bilinmez. Taryh diňe biziň penjirämizden (şahsy ideologiyamyzdan) ybarat däldir. Oňa hemme penjirelerden bakmak gerek.

Tarhan Nizek boýun egmezekligi üçin yslamy perde tutunyp türkmenleri köpcülikleýin gyrmakda tapawutlanan zalym Kuteýbe tarapyndan boýny oňurylyp öldürilýär we onuň kellesi Hezreti Pygamberimiziň (s.a.w) sahabalarynyň ganyna galmakda ýaka tanadan beýleki bir zalym Hajjaja ugradylýar.

Taryhy çeşmeleriň habar bermegine görä boýny oňurylyp öldürulen watanperwer türkmenleriň sany 12 müñdenem geçipdir.

Öldürilenleriň arasynda Tarhan Nizegiň maşgalasy (kiçijik çagalary bilen birlikde), egindeşleri hem bar eken. Tabary, Belazuri, Dineweri, Ibn Esir ýaly ynamdar taryhçylaryň taryhy kitaplary-da edilen bu zalymlılygy doly tassyklayáar.

Tarhan Nizek barada häzire cenli öz taryhçylarymz-da, suwytlı iş bitirmändirler. Şonuň üçin bu gezegem köplenç bolşy ýaly doganlyk ýurtlaryň taryhçylarynyň ylmy işlerine ýüzlenmeli bolduk. Netijede Türkîye respublikasynyň Atatürk uniwersitetiniň Edebiyat fakultetiniň professory, doktor Enver Konukçynyň "Bir Akhun hökümdary Tarhan Nizek" atly makalasyny türkmen dilinde siziň bilen paýlaşmagy müwessa bildik.

• AKHUN HÖKÜMDARY TARHAN NİZEK

Ak hunlar (eftalitler ýa-da abdallar, abdal türkmenleri – t.b.), I-VI asyrlarda Eýran, Hindistan we Hytaý aralygynda ýaýylıp ýatan ümmülmez imperiyanyň, has dogrusy beýik türkmen kaganlygynyň eýesidiler. Şonuň üçin olaryň ady taryhy çeşmeleriň hemmesinde diýen ýaly geçýär. Şol sanda olaryň ady her taryhy çeşmede dürli-dürli görnüşde agzalýar. Yslam çeşmeleri hunlaryň bir şahasy bolan bu taýpany "Abdal" sözüniň gadymy irki görnüşi bolan "Haýtal", "Habdal", köplük sanda-da "Haýatila" ("Haýtallar") diýip atlandyrypdyr. Tabaryda, Belazuride, Belamide, Dineweride, Ýakutda, Masudyda, Mukaddeside, Abylkasym Ferdöwsiniň "Şanamasında" Haýtal-Haýatila ady ýygy-ýygydan agzalýar.

Haýtallar VI asyrda Aziýanyň iň uly regional syýasy güýji bolup durýardy. Günbatarda Sasanylar, gündogar-demirgazykda türkler (Tu-kiue), günortada hindi rajalyklary bilen araçakleşýärdiler.

Hytaý bilen syýasy we diplomatik gatnaşyklar adatça bolşy ýaly ikitaraplaýyn ilçiler arkaly amala aşyrylýardy. Sasanylar bolsa özlerine dostluk goluny uzadyp durýan Haýtallara hemise

diýen ýaly duşmançylykly göz bilen seredýärdiler. Firuzyň (459-488) we onuň oruntutary Kawadyň döwründe Haýatila garşıy glan edilen uruşlar Ahşunwaryň paýhasly syýasaty netijesinde Sasanylaryň öz zyýanyna tamamlandy. Kawad Mazdagyn gozgalaň turanda kyn ýagdaýa düşüp, Haýtallardan kömek sorady. Haýtallar goňşy hatyrasyny saklap, olara kömek etdi we gozgalaň basyp ýatyryp, Sasany döwletiniň asudalygyny we içki tertip-düzungünü dikeldip berdi. Şondan soňra Sasany-Haýatila dostlugu bir salym dowam etdi. Anuşirwan Adyl ady bilen rowaýata öwrülen Nowşirwan (531-579) günbatarda Wizantiýa garşı göreşyän döwründe gündogarda syýasy arenada täze peýda bolan Göktürk(men)ler bilen arasyň sazlady. Haýatilanyň ýanynda hiç hili harby we syýasy taýdan soýuzdaş bolmady we ol ýene-de ýeke galyp, öz başyny özi çaramaly boldy. Munuň netijesinde olaryň Owganystandaky we Mawerannahrdaky häkimiýeti ep-esli gowşady. Nowşirwanyň we Göktürk hökümdary Istemî hanyň birleşen güýcleri iñ soňky ölüm urgusyny urup, bu türkmen döwletiniň soňuna nokat goýdular.

• **Haýatilanyň milli gahrymany ~ TARHAN NIZEK**

Mawerannahrdada (şol sanda Türkmenistanyň ähli ýerinde), Owganystanda we demirgazyk Hindistanda häkimiýet guran Haýatila (akhun, huna) Sasany-Göktürk bileleşiginiň garşysynda pese gaçandan soňra käbir toparlar görevi bes etmeýärler. Toharystanda Haýatilanyň agzyny birikdirmäge çalyşýan milli gahryman orta çykýar. Ol gahrymanyň ady Tarhan Nizekdi. Tarhan Nizegiň şol ýyllarda alyp baran görevi barada maglumatlar juda az saklanyp galypdyr. Sasanylaryň araplaryň garşysynda ýeňlige uçramagy bilen Haýatila täze güýç hökmünde ýaňadandan tirsegine galýar. Göktürkler bilen Nizegiň gatnaşyklary barada

taryhy çeşmelerde häzire çenli maglumata duş gelinmedi. Emma käbir arheologik barlaglardan çen tutup, Nizegiň öz adyna pul çykardandygyny anyklamak başartdy.

• **Nizek ady barada**

Tabarynyň kitaplaryna salgylanýan taryhcýlar Nizek barada kän ýerde agzap geçýärler. "N.z.k" ýa-da "N.i.z.k" görnüşinde ýazylan adam adynyň gapdalyna titul hem goýup ýazypdyrlar. Ol titulam gadymy türk(men)lerde asylzadalygy aňladýan "Tarhan" (ýa-da "Tarkan") sözüdir. Hytaý senenamalarynda bolsa bu söz "Tte I", "ssu-nan-cu/Tireç" görnüşinde agzalýar. Nizek sözi diňe türki kowumlarda ulanylan söz däldir. Belki-de bu sözün aýdylышында ýa-da ýazylyşында bir ýalňyşlyk goýberilýändir. Çünki "T.z.k" sözündäki dyngy belgileri ýerini çalşanyňda "T.r.k" sözi orta çykýar.

Mahmyt Kaşgarlynyň kitabynda "Tirek/Direk" (direg, söyeg, ýa-da sütün manysynda) sözünüň agzalýan ýeri bar.

Tang döwrüniň ýazgylarynda araplaryň ýa-da ýerlileriň Nizek ady hytaýlylar tarapyndan "Nose" görnüşinde ýazylypdyr. Balhda we onuň töwereginde "Na-zek Şah" ady has köp ulanylýar. Bu adyň "Nozeg" görnüşiniň hem bardygyny aýtmak gerek. Abdylla ibn Hazymy we Selm ibn Zyýady hojaýyn hökmünde ykrar edip, çykarylan metal pullarda "Tarka(n) Şaho/Tarka(n) Nizaga" ýazgysyny okamak mümkün. "Şaho" parslaryň ulanýan "Şah" ("Şa") sözünüň ırkı görnüşidir. Gadymy tradisiýa VII asyrda-da dowam etdirilýärdi. Bu adyň türki söz bolup biljekdigini ünsi çeken ilkinji taryhçy, professor A.N.Kuratdyr. Onuň Nizek hakyndaky pikirlerine doktor Emel Esin şeýle baha berýär:

"Bagdis/Hyratyň hökümdary bolan bir türk(men)iň ady yslam çeşmelerinde Tarhan Nizek diýip geçýär. A.N.Kurat Tabara we Asam al-Kufa salgylanyp Badgisiň hökümdarynyň "Tarhan Terik" titully bir Türgiş beginiň bolandygyny subut etdi. "Tarhan Tirek" sözündäki "Tirek" käbir ýerlerde üýtgeşmä sezewar bolup, "Nizek" görnüşunde ýazylypdyr. Tirek hem edil Tarhan ýaly türk(men) titulydyr".

Belli alym Gumilýow bolsa Nizek sözüne düýbünden başgaça çemeleşýär. Ol "Nizek/Bižan" görnüşi üçin şeýle diýýär:

"Belazuri we Tabary Nizek Tarhandan söz açýar. Emma Ferdöwside onuň adynyň Bižan Tarhan görnüşinde agzalýandygyny öňe sürüyär. Şol sanda Ferdöwsi Bižanyň halkynyň Samarkantda ýasaýandygyny aýdýar. Çžançžou (ýagny "Jabgu" – "inji" manysyny berýär) 653-nji ýylда Badgisde öldürilýär. 709-njy ýylда öldürülen Nizak Tarhan onuň baş häkimidi. Eger bu çaklamany dogry hasaplasak onda Tarhanyň ady Nizek däl-de, Bižan bolup çykýar. Arap çeşmelerinde agzalýan Nizakda arap elipbiýinde "ž" harpynyň ýokdugy üçin, asyl bolmalysyna Bižan diýsek dogry bolar".

- **Ýezdigerdiň ýeňlişi we Tarhan Nizegiň oña hemáyat goluny uzatmagy**

B.e.öñ IV asyrda persleriň başyna gelenler indi Sasanylaryň başyna gelipdi. Çünkü arap halyflygynyň goşunlary Medaýyny eýeläp, Eýrana aralaşypdylar.

Ýezdigert III (633-651) Sasanylaryň iň soňky patyşasydy. Ol Şähriýaryň oglы we Hysrowyň agtygydy. Kadisiýäni, Medaýyny, Nihawendi elden gideren hökümdar Media şäherine gaçýar. Ol ýerde-de uzak galyp bilmeýär. Gyssaga düşen Ýezdigert Toharystandaky Tarhan Nizekden we beýleki türkmen kethudalaryndan kömek sorady.

Şol wagt ony yzarlap barýan Ahnef ibn Kaýs Sasanylaryň üstüne hüjüm etmek üçin halyf Hezreti Omardan (r.a) rugsat sorady. Halyf oña ejaza berýär. Netijede Owganystanyň iň möhüm şäherleriniň biri Hyrat eýelenýär. Hyrata Sahhar ibn Fulan häkim bellenýär. Ahnef ibn Kaýs Amyderýa tarap hereket edýär we Merwe çenli gelýär. Ýezdigert bolsa Merweruda tarap gaçýar. Jany burnuna gelen Ýezdigert Hytaý we türk kaganyndan kömek sorap ilçi ugradýar. Şeýle-de bolsa, onuň haýyışy ret edilýär. Ýezdigert mejbury ýagdaýda Balha çekilýär.

Belazuri Ýezdigert bilen Tarhan Nizegiň arasynda bolup geçenler barada şeýle ýazýar:

"Ýezdigert bu ýagdaýy görüp, Horasana gitdi. Merwiň golaýyna

gelende Merwiň marzbany Mahyá ony hormat bilen garşylady. Bu duşuşyga Tarhan Nizegem geldi we ýanynda getiren eşiklerini Yezdigerde sowgat berdi. Bir aý ýanynda bolubam, soň öz işi bilen gümra boldy. Soňra Tarhan Nizek Yezdigerde hat ýazyp, onuň gyzyna öýlenmek isleýändigini aýtdy. Yezdigert bu teklibe gaharlanan boldy. Ol Tarhan Nizegi pes derejeli gul hökmünde görmek bilen onuň bu teklibini edepsizlik hasaplady. Bu bolsa önem jany gylyň üstünde duran Yezdigerdiň öz zyýanyna boldy".

Soňra gadyrbilmez Yezdigert Mahiyeden özüne hasabat berilmegini talap edýär. Paýhasly we ederini bilyän şahs Mahiye muny görüp, Tarhan Nizege hat ugradýar. Ol hatynda şeýle diýýär:

"Yeñilip we masgara bolup ýurdundan kowulan adam ýaňadan häkimiyetine gowuşsyn diýip, sen-ä oña kömek edýärsiň. Olam seniň mertebäni kemsidip nämeleri ýazdy..."
(Seret: Belazuri).

Has soňra Mahiye bilen Tarhan Nizek Yezdigerdi öldürmek için güýç birikdirýärler. Tarhan Nizek taýpasynyň başyna geçýär we El-Junabize gelýär. Ol ýerde-de Sasany goşuny bilen garşyma-garşy gelýärler. İlkibaşa iki tarapam üstünlik gazanyp bilmeýär. Emma söweş türkmenleriň ýeňşi bilen tamamlanýar. Goşuny doly pytran Yezdigert Tarhanyň eline düşmejek bolup Merwe gaçyp gelýär. Emma şäheriň ilaty oña gapylaryny açmaýar. Bialaç galan Yezdigert atyndan düşüp pyýada ýöräp gidýär. Ahyrynda Murgap derýasynyň boýunda ýasaýan bir kilwanyň öýüne barýar.

Yezdigert bir maglumata görä, Mahiýäniň adamlary tarapyndan, bir maglumata görä bolsa, öýüne baran öý eýesi kilwan tarapyndan öldürilipdir.

651-nji ýylда bolup geçen bu waka Sasanylaryň taryh arenasyndan doly çekilmegine getirdi. Dinastiýadan diňe Firuz diri galdy we ol hem türk(men)lere sygyndy. Biraz wagt geçmişden soň türk(men)ler ony öýli-işikli edipdirler we öýlendiripdirler. Şunlukda Firuz olaryň arasynda ýonekeý bir raýat ýaly ýaşapdyr.

Tarhan Nizek Sasanylar ýaly äpet döwletiň ýok bolup gitmegi netijesinde bu gezek araplar bilen ýekme-ýek galmaly boldy. Käte dostlukly, käte duşmançylykly dowam etjek syýasy gatnaşyklaryň mundan beýlæk başy başlaýardy.

- **Kuteýbe ibn Muslime çenli Balhyň we Toharystanýň syýasy ýagdaýy**

Ahnef ibn Kaýsyň ýolbaşçylygynda başy başlanan arap ýorişleri Kuteýbe ibn Muslimiň häkim edilip bellenmegine çenli Kaýs ibn el-Heýsem, Abdylla ibn Hazym, Rebi ibn Zyýad ibn Enes ibn ed-Deýýan el-Harisi tarapyndan dowam etdirilýär.

Tabarydaky we Belazuridäki maglumatlar garym-gatym berilendigi üçin wakalary hronologik tertipde yzarlamaq kyndyr.

Ahnefden soňra Balhda Esid ibn Müteşemmis peýda bolýar. Kaýs ibn El-Heysen hem Toharystanýň eýeleýjisi hökmünde taryhy çeşmelerde ady agzalýar. Onuň Samangan sebitlerine çenli gelendigi aýdylýar.

Kaýsyň Nowbahary (Nowbahar-y Balh) weýran etmegi ilatyň arasynda tolgunşyklary döredýär. Barmakylar neberesiniň ylym we medeniýet merkezi bolan bu ybadathana Kaýsyň bellän serkerdesi Ata ibn eş-Şaib tarapyndan ýer bilen ýegsan edilýär. Nyzamul Mülk "Syýasatnamasynda" Barmakylary hormat bilen ýatlap geçýär. Ata ibn eş-Şaib ol ýerde üç sany köpri saldyrýar. Bu köprüler Atanyň ady bilen uzak wagtlap ýatanylýar.

Belazuriniň habar bermegine görä, 665-nji ýylda Kaýs el-Heýsem Merweruda, Nafy ibn Halid et-Tahi Hyrata/Badgise, Umeyr bolsa Merwde häkimiýeti ellerine alýarlar. 671-nji ýylda Balhda häkimiýeti başga biri eline alýar. Şol wagt Horasanyň häkimi Abdylla ibn Hazimdyr. Tarkan Nizek onuň bilen dostlukly gatnaşyk saklapdyr we oňa tabynlygyny görkezmek üçin çykardýan pullarynda onuň Abdylla ibn Hazimyň adyny hem ýazdyrypdyr. Emma 691-nji ýylda turan gozgalaňda Abdylla ibn Hazim öldürilýär we onuň kellesi halyf Abdylmälige ugradylýar. "Ýakasy gaýyşly" zalym Hajjajyň döwründe bolsa Kuteýbe ibn Muslim sahna çykýar.

• **Ilkinji dört halyfyň we Emewileriň Horasandaky häkimleri**

Yslam dini Arabystanda ýüze çykdy. Ol öz töwereginde çaltlyk bilen ýaýrap başlady. Ilkinji dört halyf (Dört Çaryárlar) we Emewiler (Omeýatlar dinastiýasy) Eýran meselesini üns merkezinde sakladylar we munuň netijesinde yzly-yzyna uly-uly ýeňişleri gazandylar. Horasanda oturan arap häkimleri ol ýeri strategik merkez hökmünde ulanypdyrlar we Mawerannahra, Toharystana, türkmenleriň beýleki ýasaýan ýerlerine ýörişleri dowam etdiripdirler.

Ahnef ibn Kaýs Hezreti Pygamberimiziň (s.a.w) döwründe dünýä inenem bolsa, ony görmändir. Ol Seýistan tarapdaky türkmen şäherlerini doly eýeleýär. Soňra ol Kufä häkim edilip bellenýär. Hajjaç bilen arasy bozulýar we türk(men) mäligi Rutbiliň ýanyна gaçyp barýar. Emma 704-nji ýylda Rutbil ony öldürip, kellesini Hajjaja ugradýar.

Tarhan Nizek bilen gatnaşyk saklan beýleki bir arap serkersesi Kuteýbe ibn Muslimdir. Emewi halyfy Abdylmälík ibn Merwanyň döwründe Reýde, halyf el-Welidiň döwründe Horasanyň häkimi bolýar. Seýistan, Horezm ýaly türkmen diýarlaryny basyp alýar. Doly ady Ebu Hafs Kuteýbe ibn Muslim ibn Amr ibn Hüseýin ibn Rebia Ebu Hafs el Bahilidir. Ejesiniň ady Dyrar binti Dyrar ibn Kakadyr.

Kuteýbe ibn Muslimiň "Beýik Fatih" hökmünde yslam çeşmelerinde ady geçýär. Ol Mawerannahrda, Toharystanda ýatdan çykmajak işleri amala aşyrdy.

Türkmenleriň baş serkerdesi hökmünde tapawutlanan Tarhan Nizek bilenem käte dostlukly, käte duşmançylykly gatnaşyk saklady. Emma ýüze çykan bir gozgalaň zerarly Tarhan Nizek bilen çaknyşyga girýär. Ol Tarhany aldawa salyp, galanyň agzyna getiryär we daşyny gabap ýesir alýar.

Kuteýbe ibn Muslim halyf Süleyman ibn Abdylmälige garşıy pitne turuzanam bolsa, tabynlygyndaky esgerlerden goldaw tapmaýar. Soňunda ol 715-nji ýylda Waky ibn Hasan el-Temimi tarapyndan öldürilýär.

• **Tarhan Nizek bilen Ýezidiň çaknyşygy (703)**

Ýezit ibn El Mühelleb ibn Ebu Sufra VIII asyryň başlarynda tanymal arap serkerdeleriniň we häkimleriniň biridi. Kakasynyň aradan çykmagy bilen Horasanyň häkimi bolýar. Ol Hajjajyň iň ynamdar adamlarynyň biri bolupdyr. Çeşmeleriň habar bermegine görä, Ýezit Toharystan we onuň hökümdary Tarhan Nizek meselesini çözmeke bilen meşgullanýar. Türkmenler bilen araplaryň arasyndaky ylalaşygyň bozulmagyndan soňra Ýezit Toharystana gaýtadan girýär. Ençeme taryhy çeşmelerden peýdalanan Ibni Esir öz kitabynda bu barada Kab ibn Madanyň ýazan şygryny hem ýerleşdiripdir. Hususanam ýeňiş habaryny beýan edýän Adwanly Ýahýa ibn Ýameriň Hajjaj bilen bolan gatnaşyklaryny-da ýazan Ibni Esir Badgisiň eýelenmegi, Tarhan Nizegiň özünü alyp baryşy barada şu aşakdakylary ýazýar:

“Bu ýylda Ýezit ibn Muhelleb Nizegiň galasyny basyp aldy. Ýezit jansyzlaryň üsti bilen Nizegi gözegçilikde saklayar. Tarhanyň galadan çykandygyny eşiden Ýezit galanyň alynmagyna özi gatnaşýar. Bu gala iň berk galalaryň biridi. Ol bu galanyň diwarlaryna gözü düşen wagtynda galanyň öñünde sezdä egilerdi. Eşkarly Kab ibn Madan bu barada şeýle diýýär:

“Ol Bazegis ki, onuň depesne çykan,
Bütin hökümdarlardan güýcli bolýandy;
İslese asýandyr, isle kesýändir.
Ol ýer alynmandy mundan owallar
Sansyz leşger bilen gabalynmansom.
Alysdan seretseň tüm gjelerde,
Ol ýerdäki ýanýan otlaň ysygy
Asmandaky ýyldyzlary ýatladýar”.

Sygyrda Ýezidiň galany alyşy barada şeýle diýilýär:

“Neýzeki Bazgisden kowdy, çünki ol ýeri
Barça hökümdarlaň güýjün gaçyryp
Henize çen alynmadık galady.
Ol ýer başy al-asmana direýän
Baharyň ýagyssyz buldy ýalydy”.

Ýezit galany eýeländen soňra bu barada Hajjaja hat ugradýar. Ol hatynda şeýle ýazýar:

"Biz duşmanymyza gowuşdyk. Alla bize olary omuzlaryndan tutmaga mümkünçilik döretdi. Olaryň köpüsini öldürdik, köpüsini ýesir etdik, köpüsi bolsa gaçyp gitdi".

Hajjaç haty okap, Ýezidiň kätibiniň kimdigini soraýar. Kätibiň Ýahýa ibn Ýamerdigi aýdylanda, ol Ýahýanyň öz ýanyna ugradylmagy barada görkezme berýär.

• **Mufaddalyň Badgis ýörişi (704)**

Mufaddal 702-nji ýylда Horasanda ölen Muhellebiň ogludyr. Doly ady El-Mufaddal ibn el-Muhelleb Ebu Sufradyr we Ýezidiň doganydyr. Hajjaç tarapyndan 704-nji ýylда Horasana häkim bellenýär. Ol bu wezipesinde dokuz aýa çenli oturyp bilyär. Mufaddal hem "gaza" bahanasy bilen Badgise hüjüm edýär we ol Badgisiň eteklerini aňsatlyk bilen basyp alýar. Ymgyr kän olja edinilendigi üçin Mufaddalyň emri bilen her adama 800 dirhem paýlanýar. Badgisden soňra-da ýörişlere dowam edilýär. Ýörişleriň dowamynda Mufaddal Aherun, Şuman şäherlerini basyp alýar. Şol ýyl Hajjajyň bäsdeşi we halyflyk tagtynda oturan Abdyleziz ibn Merwanyň aradan çykandygy barada habar gelýär. Emma Tarhan Nizek bu halyf bilen däl-de, Hajjaç we onuň Horasandaky häkimi bilen gatnaşykdady.

705-nji ýylда Mufaddalyň ýerine Horasanyň häkimi edilip Kuteýbe ibn Muslim bellenýär. Kuteýbäniňem Tarkan Nizek we Toharystan boýunça Mufaddaldan gowy ýeri bolmady. Olam häkimlik etjek ýyllarynda olja maksatly birnäçe ýörişleri amala aşyrjakdy.

• **Tarhan Nizek we Kuteýbe ibn Muslim**

Kuteýbe ibn Muslim Horasana häkim bellenen badyna öñünde duran meseleleri çözäge girişdi. Olam başgalary ýaly Hajjaja garaşlydy we onuň adyndan hereket edýärdi. Goşunyň serkerdeligine Ylýas ibn Abdylla ibn Amr bellenýär. Ol Ylýasa Merwde oturmagy we daş-töwerege esewan bolmagy tabsyrýar. Şol

wagt Osman es-Saidi hem salgylt-hyraç işleri boýunça gözegçilige bellenýär. Ondan soňra Kuteýbe Talekana gidýär. Balh we onuň töweregindäki dehkanlar (kethudalar) oňa tabynlyk bildirýärler. Ol Toharystaná üns berýär. Çünkü Balh meselesi entegem doly çözülenokdy. Ýerli ılat sähel mümkünçilik tapsa, araplara garşy aýaga galýardy. Barmakylaryň Nowbahar medeni merkeziniň ýumrulmagy bilen araplara garşy ýigrenç hasam möwjäpdi. Kuteýbe ibn Muslimiň dogany Abdylla ibn Muslim Barmakynyň aýalyny özüne olja edip alypdy. Emma Kuteýbe ýaraşyk baglaşandan soň ony öz maşgalasyna gaýdyp beripdi. 706-nyjy ýylda-da Tarhan Nizek bilen Kuteýbäniň arasynda ýaraşyk şertnamasy baglaşıldy. Ylalaşyga görä Tarhan Nizek elindäki ýesirleri boşatdy we Kuteýbäniň özi bilen duşuşyk geçirdi. Kuteýbäniň Badgise girmezlik barada äht etmegini bilen duşmançılık doly aradan aýryldy. Kuteýbe pursatdan peýdalany Amyderýanyň aňyrsyna geçdi we Mawerannahrda täze harby hereketlere başlady. 708-nji ýylda Buhara basylyp alyndy. Buhara alynanda Tarhan hem Kuteýbe bilen bile hereket edýär. Ibni Esir "Tarhun ýurduna dolananda, Kuteýbe-de Tarhan Nizek bilen bile yzyna dolandylar" diýip ýazýar.

Buharadan dolanan Tarhan Nizegiň birdenkä Kuteýbä bolan garaýsy üýtgeýär. İki serkerde Amulda biri-biri bilen aýrylýar. Tarhan Nizek Toharystaná dolanýar. Biraz wagt geçensoň Kuteýbe Mugyra ibn Abdyllany ýanyna çağyrýar we Tarhany berk gözegçilikde saklamagy tabşyrýar. Mugyra türk(men)leriň Hulm geçelgesinden aşandyklaryny eşidip, yzarlaýyşy goýbolsun edýär.

Nobatyň özüne gelendigine ymykly göz ýetiren Tarhan Nizek derhal Balh, Merwerud, Talekan, Farýab, Jüzjan şäherlerinden kömek soraýar. Onuň niýeti ýaz gelen badyna Kuteýbäniň üstüne hüjüm etmekdi. Kabulşah hem bu babatda olary umytlandyrypdy. Tarhan Nizek Toharystanyň ýabgusynyň ýagdaýy göwnüne ýaramansoň, ilki bilen ony zyýansyzlandyrýar. Kuteýbe meýilleşdirilýän bu gozgalaň barada gjikmän habar alypdy we olam öz taýnlygyny görýärdi. Ol dogany Abyrahmana 12 müň esger bilen Burukanda garaşmak barada görkezme berdi. Tabarydan we başga çeşmelerden peýdalanan Ibni Esir Tarhan

Nizegiň öлümi barada şu aşakdaky maglumatlary berýär:

"Kuteýbäniň Nizegiň üstüne gaýtmagyndan soň, Talekanda näme bolandygyny we ol ýerde ol ýerde kimleri öldürendigini aýdyp geçipdi. Kuteýbe Talekany eýeländen soňra ol ýere dogany Omar ibn Muslimi häkim edip belläpdi. Talekan hökümdarynyň Kuteýbä garşylyk görkezmäni üçin, Kuteýbe-de oňa zat diýmändir".

Talekanda birnäçe ogry-jümriler hem bolupdyr. Kuteýbe olary ýekän-ýekän ele salyp, dar agajyndan asýar, soňam Fariýaba tarap gaýdýar. Farýabyň hökümdary Kuteýbä boýun egýändigini mälim edýär. Kuteýbe onuň tabynlygyny kabul edýär. Fariýabda hiç kimi öldürmeýär we ol ýere öz maşgalasyndan birini häkim edip belleýär.

Ýagdaydan habarly bolan Jüzzjanyň hökümdary halkyny taşlap daga gaçýar. Kuteýbäniň Jüzzjana goşun çekendigini eşiden jüzjanlylar onuň ýanyna gelip tabynlyklaryny bildirýärler. Kuteýbe olaryňam tabynlygyny kabul edýär we hiç kimi öldürmeýär. Jüzzjana Amyr ibn Mälik el-Himmanyny häkim edip belleýär.

Kuteýbe soňra Balha gelýär. Balhylar tarapyndan gowy garşylanınan Kuteýbe ol ýerde bir gün galýar we Hulm geçelgesine yetişmek üçin dogany Abdyrahmany ugradýar. Nizek daga tarap çekilýär. Aýratynam ol Hulm geçelgesiniň giriş bölegine we dar ýerlerine özünü goramak maksady bilen yzynda birnäçe saýlama esgerleri ýerleşdirip çykýar. Şol bir wagtyň özünde arka tarapda ýerleşen berk bir galada-da birnäçe söweşeň esgerleri ýerleşdirýär. Kuteýbe birnäçe günläp dar geçelgede söweş bilen başagaý bolup galýar. Çünkü ol geçelgeden başga ýerde nirde ýol bardygyny bilenokdy. Haýsy tarapa ugrasa daglaryň nämälim gatlarynda Nizegiň ýerleşdirenen gaýduwsyz esgerleri bilen garşyma-garşy bolýardy. Alajyny ýitiren Kuteýbe aňk bolup galýar. Şol wagt onuň ýanyna bir adam gelip, geçelgäniň arka tarapyndaky galany görkezse, özuniň goýberilmegini soraýar. Kuteýbe ony goýberjekdigine söz berýär we halkyna dönüklik eden ol kişiniň ýanyna birnäçe esger goşup goýberýär. Ol kişi araplary Hulm geçelgesiniň arka tarapyndan gidýän gizlin ýol

arkaly gala çenli alyp barýar. Duşmanyň çozusyna garaşman oturan galadakylaryň üsti duýdansyz basylýar. Ortadan urulansoň yzda galanlar we geçelgedäkiler aljyrap gaçyp başlaýarlar. Şeýlelikde Kuteýbe geçelgä girýär we galanyň düýbüne çenli gelýär. Ol ýerdenem göni Siminjana baryp, birnäçe gün bolandan soňra ýene dogany Abdyrahmany öñden goýberip, Nizegiň yzyndan kowýar.

Ýagdaýdan habarly bolan Nizek ýoly dowam edýär. Ol Fergana jülgesini aşyp gymmatbahaly goşlaryny we emläklerini Kabulşaha ugradýar. Özi bolsa Kürzde düşleýär. Kowguçy Abdyrahmanam onuň yzyndan galmaýar we wagt ýitirmän Kürzüň dik maňlaýyna gelip ýerleşýär. Kuteýbe hem Abdyrahmandan iki parsah uzaklykda goş ýazdryrýar. Kürze diňe bir ýoldan girip bolýardy we ol ýoluň kert ýol bolandygy üçin ulag haýwanlary bilen geçmek mümkün däldi. Kuteýbe garşıydaşlaryny tutuş iki aýlap garawullady. Ahyrynda Nizegiň azyk serişdeleri tükenip başlaýar we wariola (натуральная оспа) atly ýokanç kesele ýolugýarlar. Kuteýbe gyşyň ýakynlap gelýändigi bu meseläni çaltrak çözmeklik üçin Suleým en-Nasihi ýanyna çagyryp, şeýle diýýär:

"Nizegiň ýanyna git we bir alajyny tap-da, ony meniň ýanyma getir. Eger-de Nizegi getirip bilmeseň seni asyp öldürerin".

Suleým bolsa oña şeýle diýýär:

"Onda meniň aýdanymdan çykmaýlygy üçin Abdyrahmana hat ýaz".

Kuteýbe doganyna Suleýmiň islän hatyny ýazyp berýär.

Suleým Abdyrahmanyň ýanyna baryp: "Meniň ýanyma ýoly saklamaklary üçin käbir adamlaryny ugrat. Nizegi ýanyma alyp çykanymy görenlerinde olar arkamyzdan gelip biziň bilen ýoluň arasynda dursunlar" diýýär.

Suleým ýanyna ep-esli azyk serişdelerini alyp Nizegiň ýanyna barýar we oña: "Sen Kuteýbä ýamanlyk etdiň we oña beren sözünde durmadyň" diýýär. Bialaç galan Nizek: "Ýeri bolýar, indi seniň pikiriň nähili?" diýýär. Suleym oña şeýle jogap berýär:

"Meniň maslahatymy alsaň, sen onuň ýanyna bar. Çünkü ol indi bu işi çözmesse yzyna gaýtjaga meñzänok. Belki diri galar, belki öler, emma ol häzirki duran ýerinden gyşy geçirmese butnar öýdemok".

Nizek: "Ýeri, onda men onuň ýanyna nädip barsamka?" diýende, Suleým oña: "Saňa bolan ters pikirleri sebäpli, ýanyna goýbererem öýdemok. Çünkü sen ony gahar-gazaba atardyň. Şol sanda berjek maslahatym, eýtde-beýtde elinden tutup ötünç sorajak bol. Belki ol utanyp seni bagışlar" diýýär. Umydyny ýitiren Nizek: "Bu çykalga dogry bolarmyka? Ol maňa gözü düşenden öldüräýmese?!" diýýär. Suleým oña şeýle jogap berýär:

"Seniň ýanyňa diňe öz teklibimi aýtmak üçin geldim. Eger aýdanymy etseň halas bolmagyňa umyt bar. Teklibimi kabul edip etmezlik öz ygtýýaryňda. Etmesen menem yzyma dolanybererin".

Soňra Suleým ýanyna alyp gelen azyklaryny olara hödür edýär. Aç-suwsuz tapdan düşen adamlar oña topulýarlar. Iňkise giden Nizek näme etjegini bilenokdy. Suleým oña ikilenç seslenýär: "Men saňa iň gowy çykalga salgy berdim. Göreňokmy tarapdarlaryň gözgyny halyny. Gabaw uzaga çekse seniň günäni bagışlajaklaryna ynamym ýok. Şonuň üçin ýeriňden tur-da, Kuteýbäniň ýanyna git". Nizek onuň bu sözlerine şeýle jogap berýär:

"Onuň maňa zyýan ýetirmejegine, meni öldürmejegine ynamym ýok. Şonuň üçin onuň ýanyna öz rugsadyny alman gidip biljek däl. Şol bir wagtyň özünde görüşmäge rugsat bereni bilenem barybir meni öldürmän goýmaz. Hernäme-de bolsa, rugsadyny alyp ýanyna arkaýyn gideýin".

Suleým: "Ol eýýäm saňa rugsat berdi. Men bu babatda ýalan sözleýändir öýdýäňmi?" diýýär. Nizek: "Ýok!" diýip jogap berýär. Nizegiň egindeşleri-de oña: "Suleymiň sözünü kabul et, çünkü ol hakykatdan başga zat aýtmaz" diýýärler.
Nizek mundan soň Jebguýäniň hökümdary Sul Tarhany, howpsuzlyk

güýçleriniň serkerdesi Habs Tarhany, ýegeni Şukrany ýanyna alyp galadan çykýar. Geçelgeden geçen batlaryna Suleýmiň yzda öñden ýerleşdirip goýan atylary zompa çykyp Nizegiň öz egindeşlerini ýanyna alyp çykmagyna päsgel berýärler. Nizek bada-bat: "Ynha, ähdiýalanlygyň başlangyjy!" diýip seslenende, Suleým oña: "Bularyň bärde galmaklary seniň üçin has peýdaly bolar" diýip jogap berýär.

Suleým Nizegi we käbir adamlaryny Kuteýbäniň ýanyna alyp gelýär. Kuteýbe olary tussag astyna alyp, Nizegi öldürmek üçin Hajjaja hat ýazýar. Kuteýbe Uleýmlı Mugawyýa ibn Amy Alkamäni ugradyp, Kürzde galan mallary we adamlary getirmek üçin ugradýar. Soňra olar bilen baglanyşykly indiki etjek işleri üçin Hajjajyň hatyna garaşýar. Kyrk günden soň Hajjaçdan hat gelýär. Hatda Tarhan Nizegiň öldürilmegi buýrulýardy. Kuteýbe egindeşlerini çagyryp Nizegi öldürip-öldürmezlik barada olara sala salýar. Dürli pikirler orta atylýar. Ahyrsoňy Dyrar ibn Hüseýin şeýle diýýär:

"Men seniň: 'Maňa mümkünçilik döretse, Nizegi öldürjegime Alladan ant içýärin" diýeniňi eşitdim. Indi bu antyňy berjaý etmeseň Alla-da seni oña garşy ebedilik muzaffar (ýeñiji) etmez".

Kuteýbe şondan soň Nizeki ýanyna çagyryar we hut öz eli bilen onuň boýnuny oñurýar. Şol sanda Sulyň we Nizegiň ýakyn egindeşlerinden 700 adamýň öldürilmegini buýurýar. On müň (12 müň) adamýň öldürilendigini habar berýän çeşmeler hem bar. Kuteýbe Nizegiň ýegenini asýar we Nizegiň öz kellesini bolsa Hajjaja ugradýar. Nohur ibn Tewsiýa Nizegiň ölümü barada şeýle habar berýär:

"Ant içýän, Nizekden ar alyp beýgelen bu goşunyň gazasy juda ýerine düşdi".

Abbas el-Bahiliniň erkin guly Zinnir Nizege degişli jöwher torba alýar. Tarhan Nizek juda baý, altın-kümüşi köp adamdy. Ol Jebguýe Welidiň aradan çykan wagtyna çenli Şamda bolýar. Her kim Kuteýbäniň Tarhana beren sözünde durmandygyny gürrün

edýärdi. Şol wagtyň şahyrlarynyň biri bu barada şeýle diýipdir:

"Sen ähdiňde durmazlygy edermenlik saýmagyn,
Beýdip beýgelenleriň, bir gün aýagy taýar gider".

Kuteýbe Nizegiň ganyna galandan soňra Merwe dolanýar. Jüzzjanyň daga gaçan hökümdary ilçi ugradyp onuň bilen duşuşmagy isleýär. Kuteýbe hem oňa razylyk berýär. Jüzzjanyň hökümdary oňa ikitaraplaýyn zamun teklip edýär. Kuteýbe oňa Abdylla ibn Habyp el-Bahilini berýär, hökümdar bolsa maşgalasyndan käbir adamlary girewine goýýar. Soň Jüzzjanyň hökümdary Kuteýbe bilen ýaraşyk baglaşýar. Jüzzjanyň hökümdary yzyna dolanansoň, Talekanda tarpa-taýyn aradan çykýar. Muny gören jüzjanlylar: "Biziň hökümdarymyzy zäherläp öldürdiler" diýip, alaga-da Abdylla ibn Habyby öldürýärler. Kuteýbe hem olardan kem galman, ýanynda zamuna goýlanlary gylyçdan geçirýär.

Kuteýbe ibn Muslim ondan soňra Mawerannahra ünsünü berdi we Syrderýanyň boýlaryna çenli gitdi. Araplaryň öñünde indi olary gündogara tarap gitmeklerine böwet bolmaga çalyşjak başga bir uly döwlet bardy. Ol döwlet Hytaý döwletidi. Halyf Hişamyň döwründe Toharystana häkim ediliп Nusaýr ibn Seýýar ugradyldy. Esed ibn Abdylla bolsa Huttal meselesi bilen gyzyklandy. Esed ibn Abdylla bir gezek Balha hem gelip, şäheriň abadanlaşdyrys işlerine gözegçilik edýär we diwanlaryň Balha götürilmegini üpjün edýär. Huttelanlylar, balhylar, toharystanlylar ýene-de araplara garşıy aýaga galýarlar. El-Jüneýit ibn Abdyrahman Toharystandaky tolgunşyklary basyp ýatyrmak bilen meşgullanýar. Gylyjyň zory bilen sebitde asudalyk üpjün edilýär. Tarhan Nizekden soňra hem azatlyk ugrunda alnyp barylan görüşleriň yzy üzülmän dowam edýär. Rutbiller, ýabgular, huttelanlar, türk(men)ler garaşsyzlyk ugrundaky görüşiň nobatdaky dowam etdirijileri boldy.

Professor Enwer KONUKÇY,
Atatürk uniwersiteti.

• Giňişleýin öwrenmek üçin seret:

- 1). N. Gumilýow "Gadymy türkler";
- 2). R. Ghirsman "Les Chionites-Hephthalites, Le Caire", 1948;
- 3). B. A. Litvinsky "The Hepthalit Empire" (History of civilization of central Asia), III tom, B. A. Litvinsky, Paris 1996;
- 4). Zekeriýa Kitapçy "Türküstanyň musulman araplar tarapyndan eýelenmegi", "Yedikubbe" neşirýaty;
- 6). Zekeriýa Kitapçy "Orta Aziýada yslamyýet we türkler", "Yedikubbe" neşirýaty;
- 7). «Зов предков. Великий Туран» – 1- ая часть ист.кинодилогии «Зов предков», совместного пр. Узбекистана и Алжира, (çepeç film, 1995);
- 8). «Зов предков. Согдиана» – 2-ая часть ист.кинодилогии «Зов предков», совместного пр. Узбекистана и Алжира, (çepeç film, 1995).

© Has TÜRKMEN. Taryhy şahslar